

Research Paper

The Evolution and Spread of Manichaeism in the Ancient East Based on the Analysis of Scholarly Works

Tayebe Amirpour*^{ID}

Master of Department of History and Iranian Studies, University of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: amyrpwrtybh@gmail.com

Received: 2025/08/18 Accepted: 2025/10/10 PP 126-155

Abstract

Manichaeism, as a global dualistic religion founded by the prophet Mani in the 3rd century CE, synthesized elements of major religious traditions, including Christianity, Zoroastrianism, Buddhism, Judaism, and ancient Mesopotamian beliefs. It presented a cosmology defined by the eternal struggle between the world of light and the world of darkness. Following Mani's death during the reign of Bahram I, and the subsequent persecution of Manichaeans in the Sasanian Empire, the religion spread eastward beyond Iran's borders. Evidence of Manichaeism's expansion can be traced in the manuscripts of Central Asia and China's Tang Dynasty records. This study investigates the trajectory of Manichaeism's Eastward spread, particularly in ancient eastern Iran, Central Asia, and China, through an analysis of archaeological findings and historical texts. It also examines the religious, artistic, and cultural legacy of Manichaeism in regions such as Turfan and Fujian, and investigates the role of Uyghur patronage in its development.

Keywords: Manichaeism, expansion, ancient East, Central Asia, ancient China.

Citation: Amirpour, Tayebe. (2026). *The Evolution and Spread of Manichaeism in the Ancient East Based on the Analysis of Scholarly Works*. Journal of Historical and Literary Iranology, 1 (1), 126-155.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Manichaeism, founded in the 3rd century CE by the Persian prophet Mani, presented itself not as a regional or ethnic religion but as a universal doctrine that unified and completed the teachings of prior major world religions, namely Christianity, Zoroastrianism, and Buddhism. Mani saw himself as the last prophet in a lineage that included Zoroaster, Buddha, and Jesus, and he sought to offer a comprehensive spiritual system that addressed the cosmological dualism of good and evil. This universalist approach helped the faith initially attract followers across diverse regions.

However, following Mani's death under persecution by the Sasanian ruler Bahram I (r. 271-274 CE), the religion faced severe repression in Iran. Consequently, Manichaean communities began migrating eastward, eventually reaching Central Asia and China. This geographical movement played a critical role in the transformation and preservation of Manichaean doctrine and culture. An important turning point was the conversion of the Uyghur Khaganate in the 8th century CE, which provided significant institutional support for Manichaean communities. For 70 years, the Uyghurs protected and patronized the Manichaeans, who cultivated the production of thousands of manuscripts and artworks.

Despite being suppressed in the West, Manichaeism managed to survive and even thrive in the East. By the 6th century CE, Manichaeism had entered China, although its history remained obscure until the early 20th century, when authentic Chinese Manichaean texts were discovered at the Dunhuang cave site, also known as the "Caves of the Thousand Buddhas."

Chinese historical annals and Uyghur-influenced manuscripts from Turfan, as well as findings in Fujian province, provide valuable insight into the religion's transformation and integration into local cultures. Notably, Chinese Manichaeism retained the main dualistic principles while incorporating Chinese cosmology and artistic traditions. The presence of Manichaean communities in China persisted into the Song Dynasty, despite state repression.

This study explores the religious, historical, and artistic dimensions of Manichaeism's eastward journey, focusing on how it spread from eastern Iran into Central Asia and China. Drawing on archaeological findings, historical texts, and the work of scholars such as Samuel Lieu and Werner Sundermann, the present study seeks to reconstruct the evolution and impact of Manichaeism in the ancient East.

Methodology

Materials and Methodology

The present study uses a multidisciplinary approach combining historical analysis, archaeological evidence, and art-historical interpretation to investigate the spread of Manichaeism into Eastern Iran, Central Asia, and China. The methodology involves the examination of primary sources, field reports from archaeological expeditions, and secondary academic literature written by prominent scholars in Manichaean studies.

This study is based on textual and visual materials discovered in Turfan (Xinjiang province) and Fujian (southeastern China). The Turfan texts, written in various languages including Middle Persian, Parthian, Sogdian, Uyghur, and Chinese, represent a diverse and multicultural Manichaean community. These texts date primarily to the 8th-10th centuries CE and include religious scriptures, hymns, ritual texts, and theological treatises.

The Chinese texts from Dunhuang and Fujian include translations and adaptations of Manichaean scriptures. Among these, three Chinese Manichaean texts found in Dunhuang are especially important, since they were compiled before the end of the 9th century CE. These texts tell readers how Manichaean thought adapted to Chinese culture under enduring state suppression.

The first major Manichaean artifacts in China were unearthed by the German Turfan expeditions led by Albert von Le Coq in the early 1900s. His work, particularly his 1913 publication “*Chotscho*”, documented wall paintings and texts found in the ruins of Manichaean temples near Turfan. These artifacts were later transported to German museums, where they remain essential sources for understanding Manichaean art and religious practice. Subsequent research by scholars like Hans-Joachim Klimkeit and Susanne Gulácsi has provided deeper insight into the artistic and symbolic features of these visual materials. Klimkeit’s “*Manichaean Art and Culture*” and Gulácsi’s “*Manichaean Visual Culture*” are prominent works that help the interpretation of these artifacts. Both studies illustrate how Manichaeism used a rich visual language to convey its dualistic cosmology and religious narratives.

In addition to physical evidence, this study draws on Chinese dynastic histories, including Tang and Song annals, which record the presence of Manichaeans and the state’s responses to their activities. These sources help contextualize Manichaean communities within the broader socio-political dynamics of medieval China. The records from the Fang La Rebellion (1120s CE), for example, indicate the continued existence of Manichaean sects in southern China and the persecution they faced.

Additional textual evidence includes the seal of Mani, the only known artistic artifact to

survive from the western Manichaean tradition (now held at the Bibliothèque nationale de France), and other scattered references in Syriac, Greek, and Arabic sources.

Comparative Methodology

The comparative methodology used in the present study contributes to an analysis of Manichaeism across different cultural and linguistic regions. It highlights both continuities and transformations in doctrine, ritual practice, and artistic expression as the religion spread eastward.

Scholars such as Samuel N.C. Lieu, who authored “*Manichaeism in China*” (2002) and “*Manichaeism in Central Asia and China*” (2011), provides authoritative syntheses that shape this study’s analytical framework. Likewise, Werner Sundermann’s work, especially his in-depth studies of Manichaean theology, offers a foundation for understanding how the religion adapted to local contexts while preserving a coherent cosmological framework.

This combination of textual, archaeological, and comparative methods provides a comprehensive understanding of the expansion and evolution of Manichaeism in the East, particularly in its artistic, theological, and sociopolitical dimensions.

Results

The eastward journey of Manichaeism from the Persian heartland to Central Asia and China represents one of the most remarkable religious transformations of late antiquity and the early medieval period. Despite facing severe repression in its birthplace, the religion found fertile ground in the East, particularly under the protection of the Uyghur Khaganate. During their 70-year patronage, Manichaean scholars and artists produced a rich corpus of theological and artistic works that preserved Mani’s teachings for future generations.

In China, Manichaeism underwent a unique process of adaptation, integrating with local traditions while preserving its main dualistic cosmology. The discovery of Chinese-language Manichaean texts and the visual artifacts of Turfan and Fujian bear witness to the religion’s resilience and creativity in foreign cultural landscapes. Through the combined efforts of archaeologists, historians, and art historians, we now have a more nuanced understanding of Manichaean beliefs, practices, and iconography. The fact that Manichaeism endured in China into at least the Song Dynasty, even under persecution, underscores its profound cultural and spiritual appeal.

In sum, investigating Manichaeism’s eastward journey sheds light on how religions spread, how cultural exchange takes place, and how spiritual traditions cross

political and geographic borders.

Funding

This is an independent academic work, conducted without institutional sponsorship.

Authors' Contribution

The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

مقاله پژوهشی

سیر تحول و گسترش مانویت در شرق باستان بر پایه تحلیل و آثار پژوهشگران

طیبه امیرپور*^{ID}

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ و ایران‌شناسی دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه: amyprwrtybh@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸ صص ۱۲۶-۱۵۵

چکیده

مانویت آئین بزرگ جهانی بود، که در قرن سوم میلادی توسط مانی پایه‌گذاری شد، این آئین کیهان‌شناسی دوگان‌های می‌آموخت و مبارزه‌ای بین یک جهان خوب، معنوی و نورانی با یک جهان بد و تاریک را توصیف می‌کرد. آموزه‌های مانی ترکیب ادیان مسیحیت، زردشتی، بودیسم، یهودیت، جنبش‌های گنوسی و ادیان یونان، روم و بابل باستان و سایر ادیان بین‌النهرینی بود.

بعد از مرگ مانی در زمان بهرام اول (۲۷۱-۲۷۴م)، این آئین به‌علت سرکوب و سخت‌گیری حکومت ساسانی نسبت به مانویان با مهاجرت آن‌ها به خارج از مرزهای ایران‌شهر به‌ویژه شرق باستان گسترش یافت. نخستین ردپای مانویت را در متون مکشوفه در آسیای مرکزی و همچنین سالنامه‌های سلسله تانگ در چین باستان می‌توان دید. آثار به‌دست آمده در نواحی شمال غربی (ترکستان چین) که نواحی اویغورنشین چین بود و همچنین جنوب شرقی چین در قرن بیستم توسط پژوهشگران بسیاری مورد بررسی قرار گرفت و در منابع مختلف به چاپ رسید و این سرآغازی بود برای بررسی چگونگی گسترش مانویت به آسیای مرکزی و چین باستان. مانویت آئینی بود که توسط روحانیان سغدی تبار ایرانی به نواحی اویغورنشین وارد شد و گسترش یافت؛ با پذیرفتن این دین توسط پادشاه اویغور به مدت ۷۰ سال دین رسمی این منطقه بود. این آئین رفته‌رفته به چین گسترش یافت و تا پایان قرن ۱۶ میلادی در قالب ادیان بودایی و دائویی به حیات خود ادامه داد. در این پژوهش سیر گسترش مانویت، در شرق ایران‌شهر باستان، بر پایه تحلیل و آثار نام‌برده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: مانویت، گسترش، شرق باستان، آسیای مرکزی، چین باستان.

استناد: امیرپور، طیبه. (۱۴۰۴). سیر تحول و گسترش مانویت در شرق باستان بر پایه تحلیل و آثار پژوهشگران، مجله ایران‌شناسی تاریخی و ادبی، ۱ (۱)، ۱۲۶-۱۵۵.

۱. مقدمه

مانی پیامبر عصر ساسانی، قصد داشت آموزه‌های خود را در تمامی جهان گسترش دهد و در زمان حیات خود نمایندگانی را به نقاط مختلف داخل و خارج ایران‌شهر فرستاد. مانی آموزه‌های خود را نه دین یک منطقه، یک دولت یا یک قوم برگزیده، بلکه تکمیل ادیان بزرگ پیشین، یعنی مسیحیت، زردشت و بودیسم می‌دانست (Encyclopaedia Iranica, 2018).

به دلیل سرکوب مانویان بعد از مرگ مانی این آئین در نواحی شرق ایران و سپس آسیای مرکزی و چین نفوذ کرد تا اینکه در قرن دوم هجری ترکان اویغور آئین مانی را پذیرفتند (پاشا زانوس، ۱۳۹۹: ۸۶). مانویت در قرن ششم میلادی به چین رسید اما تاریخ آن در اول قرن بیستم زمانی که یک متن اصیل مانوی به زبان چینی در غاز هزار بودا در تون هوانگ کشف شد چندان شناخته نبود (Encyclopaedia Iranica, 2018).

حکومت اویغور به مدت ۷۰ سال حکومت کردند و مانویان به‌طور کامل در این ۷۰ سال تحت حمایت اویغورها بودند و در این مدت توسط آن‌ها هزاران متون تولید شده است. هنگامی که مغول‌ها به طوایف اویغور چیره شدند عده‌ای از آنان که با نقاشی سبک مانی آشنایی داشتند مانویت را به چین بردند (پاشا زانوس، ۱۳۹۹: ۸۶). آثار تورفان چین نیز متأثر از آثار اویغوری است که به تورفان چین به همراه نسخ خطی خود کوچ کردند. برخی از مانویان از مغول‌هایی که به چین حمله کرده بودند، به روستای فوجیان گریختند و زنده ماندند و در سال ۲۰۰۸ میلادی آثار مانویان در این مکان کشف شد (فومشی، ۱۳۹۸: ۱۶-۱۸). منابع اصلی برای آشنایی با باورها و عملکرد مذهبی مانویان در منطقه تاریخیم و چین سه متن چینی است که در تون هوانگ پیدا شده‌اند و قبل از پایان قرن نهم جمع‌آوری شده‌اند. شواهد تاریخی از حضور مانویان در جنوب چین مربوط به سندی است که به سرکوب فرقه‌های مذهبی زمان شورش فانگ لا (فورتیه) مربوط است (Lieu, 2011: 3). گروه نخست آثار مانوی در شرق باستان در اوایل سده بیست در واحه تورفان در ایالت شینجیانگ^۱، در شمال غربی چین کشف شد. گروه دوم در اوایل سده بیست و یک در استان فوجیان^۲ در جنوب شرقی چین کشف شده که در چند موزه و مجموعه در ژاپن و یک موزه در آمریکا نگهداری می‌شود.

به جز مهر بلورین مانی (INTT1384 BIS)، (نک. شکل ۵) که اکنون در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود، هیچ اثری از آثار هنر مانوی در میان‌رودان ساسانی، مدیترانه یا غرب آسیای مرکزی ایران پیدا نشده است. متون مانوی در حال حاضر بسیار گسترده هستند و ۴۰۰۰ هزار قطعه متون

1. Xinjiang
2. Fujian

ایرانی مانوی ثبت شده است و دو برابر آن متون ترکی مانوی وجود دارد. بیشتر این آثار از متونی که متعلق به قرن ۸ میلادی است از یک حکومت ترکی (اویغوری) در جنوب مغولستان می‌باشد (میرزایی، ۱۴۰۱: ۱۹-۲۰).

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

اگر بخواهیم از محققین بزرگ در زمینه مانویت یاد کنیم باید به هیئت اکتشافی آلمانی اشاره کنیم که در ایالت شین جیانگ یا ترکستان شرقی در شمال غربی چین نخستین اکتشافات را به سرپرستی آلبرت فُن لوکک داشته‌اند. او تصویر همه آثار هنری بازیافته از منطقه تورفان را در سال ۱۹۱۳ م یعنی یک سال پیش از اتمام کار آن هیئت اکتشافی در اثر خود تحت عنوان (قوچو) به صورت سیاه و سفید منتشر کرد. پس از او هانس یواخیم کلیمکایت در اثر خود با نام (هنر مانوی) به توصیف این نگاره‌ها و آثار مانوی پرداخت. سوزانا گولاچی نیز، محقق دیگری است که به این آثار توجه داشت و در اثر معروفش با عنوان (نگاره‌های مانی) به اختصار به چگونگی و ماهیت این آثار پرداخت. در این میان نمی‌توان محقق بزرگی چون ساموئل لیو دانشمند آسیایی تبار انگلیسی نام نبرد که آثاری چون «مانویت در چین ۲۰۰۲»، و هم چنین «مانویت در ترکستان چین و چین ۲۰۱۱»، در رابطه با مانویت داشته است. ورنر زوندرمان دانشمند آلمانی نیز، در زمینه ماهیت و عناصر تشکیل دهنده آئین مانوی آثار ارزشمندی داشته است.

با توجه به آثار نام‌برده توسط پژوهشگران مانوی‌شناس، سیر گسترش مانویت در شرق موضوعی بسیار قابل توجه برای دانشمندان مانوی‌شناس بوده است که در آن به بررسی آثار به‌دست آمده مانوی در چین که شامل نگاره‌ها، کتابت‌ها و مجسمه‌ها بوده است می‌پردازد. پژوهش حاضر درصدد است بر اساس آثار به‌دست آمده از این آئین در نواحی مختلف چین و منابع تاریخی چین باستان بر پایه پژوهش‌های پیشین به بررسی سیر گسترش مانویت در چین باستان بپردازد.

۳. مانویت در آسیای مرکزی باستان

اولین سفر در شرق توسط مانی به هند بود، او از راه توران و مکران به هند سفر کرد. براساس منابع ایرانی میانه شاه توران در جریان سفر مانی تغییر دین داده است و از جنبه‌های زاهدانه بودیسم در دین خود استفاده کرده است. او به غیر ولایت مذکور در هند، ماد و پارت نیز تبلیغ کرده است، همچنین در قفقاز نیز تبلیغاتی داشته است. زیرا حداقل یک مبلغ مانوی در زمان حیات مانی در شهر واروک^۱، در ایبری^۲

1. Warwok
2. Aberia

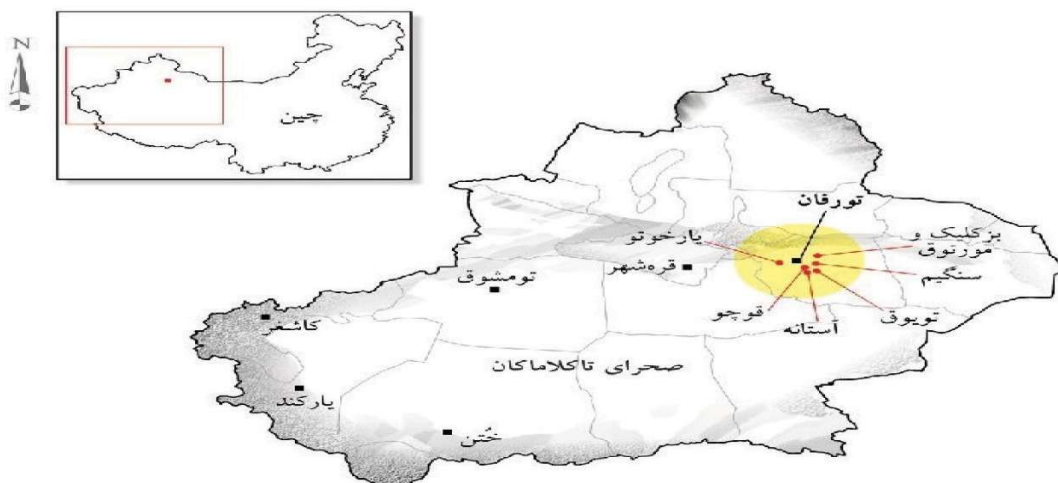
(گرجستان امروزی) فعال بوده است. مانویان نقاط مرزی خاوری، که از پایتخت روحانی خود در بابل دور مانده بودند به تدریج در قرن پنجم یا ششم در جمعیتی مستقل که شخصی به نام مار (شاد اورمزد) بر آن ریاست داشت متشکل شدند. این «سازمان مذهبی» انشعابی محلی به نام دیناوران شناخته شده است (گولاچی، ۱۴۰۱: ۴). مانویت در همه جا به‌عنوان دین اقلیت بود و مورد آزار قرار می‌گرفت، مگر در امپراتوری استپی اوغور و پادشاهی اوغور، قوچو^۱ که از حدود ۷۶۲ تا قرن یازدهم مقام یک مذهب رسمی را داشت. مانویت یک فرصت منحصر به فرد برای گسترش معبدهای خود پیدا کرد وقتی که در سال ۷۶۲ بوقوخان^۲، حاکم امپراتوری استپ اوغوری به این دین روی آورد. این دین برای ۲۵۰ سال مذهب رسمی پادشاه اوغور بود و پس از سقوط امپراتوری استپ در سال ۸۴۰ توسط اوغوری‌های مهاجر به منطقه تورفان منتقل شد و مذهب پادشاه قوچو شد.

از آنجایی که دولت تانگ پس از شورش آن لوشان به اوغورها به خاطر کمک در مبارزه با شورشیان بدهکار بود با تبدیل دین مانوی به‌عنوان یک دین دولتی و تأسیس معابد مانوی حکومت اوغور موافقت کرد و حاکم اوغور خواستار تأسیس معابد مانوی در چانگ آن، لویانگ و تای یوان و مناطق مختلف در منطقه یانگ تسه شد. حمایت اوغورها از مانویت بدون شک به خاطر بازرگانان سغدی (هو) مستتر در حکومت اوغور که در تماس با سغدیان مانوی در دربار اوغور بوده‌اند بوده است و فروپاشی امپراتوری اوغور پس از شکست از قرقیزها در سال ۸۴۰ مانویان را از حمایت خود محروم کرد. در سال ۸۴۲ زمانی که معابد مانوی در منطقه یانگ تسه بر اثر حمله دولت منسوخت شدند. در سال بعد مذهب مانوی نیز در سراسر امپراتوری ممنوع شد و تمام اموال آن‌ها مصادره شد. کتاب مقدس آن‌ها در ملاء عام سوزانده شد و روحانیون دستور بازگشت به زندگی عادی و حداقل در برخی موارد اعدام و تبعید به خارج از مرزها اوغور را دریافت کردند (Lieu, 1980: 189). در تورفان نیز، در قرن ۱۱ مانویت جای خود را به بودائی داد که از قبل، مذهب اکثر مردم تورفان بود. مانویت توانست آثار فراوانی از ادبیات روحانی تولید کند که اغلب با خط زیبا و همراه با تذهیب‌های بسیار زیبا نقاشی‌های دیواری، صنایع دستی، نساجی و غیره هستند (Sundermann, 2009: 10).

آموزه‌های مانی در آسیای مرکزی و شرق آسیا و نیز تا مدیترانه در جهان غرب انجامید. دشمنی‌ای که مانویان با آن روبرو شدند نتیجه مخالفت با عقاید اصلی نبود بلکه در اصل به سبب ستیز ادیان تأیید شده حکومتی بود که تحمل هرگونه دیدگاه دینی را با خود نداشتند (گولاچی، ۱۴۰۱: ۴).

1. Qocho

2. Bu Gu Khan

شکل ۱: مناطق تاریخی در پیوند با هنر مانوی در ناحیه تورقان، شینجیانگ، شمال غربی چین (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۰).

۴. آثار مانویت در چین

منابع اصلی برای آشنایی با باورها و عملکرد مذهبی مانویان در منطقه تاریخیم چین سه متن چینی است که در تون هوانگ پیدا شده‌اند و قبل از پایان قرن نهم جمع‌آوری شده‌اند. اگر چه شواهد تاریخی از حضور مانویان در جنوب چین به‌خصوص در استان‌های ون و فو، زیاد است اما اطلاعات کمی در مورد آموزش‌ها و فعالیت‌های مذهبی آن‌ها وجود دارد. یک سند رسمی که به سرکوب فرقه‌های مذهبی در زمان شورش فانگ لا (فورته) مربوط است، شامل لیستی از کتاب‌های مقدس است که از فرقه مینگ جیائو^۱ در استان ون ضبط شده است. علیرغم پذیرش عناصر بودائی و به‌خصوص تائوئیست توسط مانویان، کتیبه‌های معبد آن‌ها در کوانژو^۲ بدون شک محتوایی مانوی دارند. هر چند ساختمان معبد نشان دهنده ویژگی‌های بودایی است (Lieu, 2011: 8). این معبد در فوجیان چین در جنوب شرقی است و البته پژوهشگران اروپایی به‌تازگی شاهد بقای بودامانی هستند که همچنان در همین استان فوجیان به دست آمده است. اما به نظر ساموئل لیو^۳ این دین بازگشت به ایمانی است که زمانی در این منطقه رایج بوده است (Sundermann, 2009: 6). از آنجا که معبد روشنایی نامی بوده است برای معابد مانوی از این رو جیان فو استدلال می‌کند که در سال (۵۸۴م) نیز دین مانوی در چین حضور داشته است و زمان راه یافتن دین مانوی به چین می‌بایست در دوره دودمان‌های جوی شمالی (۵۵۷-۵۸۱ م) و سوئی (۵۸۱-۶۱۸ م) بوده باشد (Lieu, 2002: 5).

1. Ming Jiao
2. Quanzhou
3. S. Lieu

اما نظریه دیگر در مورد زمان ورود مانویت به چین مبتنی بر سنت مانویان چین است. بر طبق این سنت آغاز ترویج دین مانی در چین با ورود یک مُزاک^۱ (روحانی بلند مرتبه) مانوی در زمان امپراتور تانگ کائو تسانگ یا گائو زونگ^۲ که در سال‌های ۶۴۹-۶۸۳ م. حکومت می‌کرد به چین آغاز گشت (Ibid, 10). بعدها شاگرد وی موسوم به مهر اورمزد^۳ که دارای لقب فو دو دان (روحانی) بود، به دربار ملکه اوو یا اوو زه تیان^۴ (۶۸۴-۷۰۴ م) آمد و ملکه نیز او را به گرمی پذیرفت (Ibid, 189). اطلاعات بیشتر را در جلد ۳۹ کتاب گزارشات کامل درباره بودا و بنیانگذاران کیش بودایی^۵ که توسط ژری پین^۶ در دوره سونگ حدود سال (۱۲۶۹ م) نوشته شده است، می‌توان یافت. در این کتاب آمده است که:

延載元年(一)，波斯国人拂多诞(原注西海大秦国

人)持《二宗经》伪教来朝。

در سال اول یان زائی (۶۹۴ م) در زمان حکومت امپراتور اوو زه تیان (Wu Tse-tian، چینی:

武則天) (۶۸۴-۷۰۴ م)، فو دو دان اهل پارس با کتابی به نام کتاب مقدس دو عنصر وارد

چین شد (Zhi Pan, *Fozu tongji*; Zhang Xinglang, 1977: 149).

بر طبق این منبع بودایی چین، فو دو دان یک اثر مانوی موسوم به سوترای دو عنصر^۷ را تقدیم ملکه کرد (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۰). با توجه به منابع، کتاب سوترای دو عنصر بعدها تبدیل به معروف‌ترین و رایج‌ترین کتاب مانوی میان مانویان چین گشت. به نظر می‌رسد که مهر اورمزد یا فو دو دان به تألیف و ترجمه برخی از آثار مانوی به چینی نیز دست زده باشد و این نکته‌ای است که با بررسی کلمات متون مانوی مکشوفه در تورفان به نظر می‌رسد (Lieu, 1985: 189). گزارشات در متون چینی حکایت از گسترش دین مانوی در چین دارد. بر طبق کتاب زه فو یوان گوئی^۸ تألیف وانگ کینرو^۹ (WangQinruo، چینی: 王欽若)، (۹۶۲-۱۰۲۵ م) آمده است که:

1. Mōzak

2. Gao zong

3. Mihr-Ohrmazd (Mi-we-mo-ssu)

4. Wu Tse-tian: چینی، 武则天)

5. (Fozu) tongji (佛祖通纪)

6. hi Pan): چینی، 志磐)

7. (the Sūtra of the Two principles)

8. Cefu yuangui: چینی، 册府元龟)

9. WangQinruo: چینی، 王欽若)

开元七年，吐火罗国支汗那王帝矦上表献解天文、大慕阁(一)。其人智慧幽深，问无不知，伏乞天恩，喚慕阁亲问，臣等事意，及诸教法，知其人有如此之艺，望请令其供奉，并置一法堂，依本教供养。(《册府元龟》卷九七一，并见卷九九七，及《太平寰宇记》卷一八六)

در سال هفتم کائی یوان (۷۱۹ م) در زمان حکومت امپراتور سیوان زون از سلسله تانگ (Emperor Xuanzong of Tang، چینی: 唐玄宗)، (۷۱۲-۷۵۶ م)، دی شه پادشاه چغانیان از تخارستان، مو شه (Mu she) روحانی مانوی را که یکی از منجمان بود با پیام به دربار فرستاد. در پیام پادشاه گفته شد که این شخص دانا است و حاضر است به هر سؤالی پاسخ دهد. پادشاه از امپراتور خواهش کرد تا از وی چیزی بپرسد، اگر به پرسش به درستی پاسخ داد زندگی او را تامین کنند و عبادتگاهی برای او بسازند و وی را به عنوان روحانی دین مانوی قبول کنند (Wang Qinruo, 1960: 11406; Zhang Xinglang, 1977: 150)

سخن فوق حکایت از آن دارد که روحانیان دین مانوی فعالیت بسیاری در آسیای مرکزی و چین داشتند. امری که با مخالفت امپراتوران چین نیز مواجه شد. به شکلی که به تدریج در صدد برخورد با آن برآمدند. در سال ۷۳۳ م، در زمان امپراتور سیوان زون^۱ از سلسله تانگ، امپراتور فرمانی صادر کرد که در آن نوشته شده: دین مانوی آئینی ناصحیح و کافر است و خود را به دین بودایی وانمود می کند و مردم را گمراه می سازد. لذا باید ترویج این دین منع گردد. چون این دین از سرزمین غربی به چین راه یافت، افرادی از آن سرزمین که بدان اعتقاد دارند، مجازات نمی شوند این نخستین بار بود که در فرمان حکومتی از دین مانوی نام برده می شد. به نظر می رسد که با توجه به گسترش دین بودایی از مدت ها پیش در چین، دین مانوی در گسترش خود در آنجا دچار محدودیت گشت (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۲). اگر چه این دین به فعالیت مخفی خود ادامه می داد و به ویژه تا پایان سلسله تانگ در چین ما بین سغدیان به حیات خود ادامه داد و سغدیان حامیان مانویت بودند. اما گسترش دین مانوی در چین به سرعت ادامه داشت و معابد دین مانوی به همراه دین های زردستی و نسطوری بسیار کمتر از معابد دین بودایی بوده است (همان، ۱۱۲-۱۱۳).

یکی از دلایل شناخت اندک ما نسبت به نوع واکنش مردم چین به دین مانویت وجود همین نوع غرض ورزی در متون بودایی است که سعی داشتند قدرت تأثیرگذاری دین مانوی را اندک نشان دهند.

به هر روی، شواهد نشان از گرویدن مردم بومی چین نیز دارد (Lieu, 1985: 195). متونی که در غار هزار بودا در تون هوانگ یافت شد و قبل از آن متون مانوی در تورفان نیز محققان را به درک گسترش مانوی به سمت شرق سوق داده بود. آئین مانی در زمان اخراج از چین به اندازه کافی در چین منتشر شده بود تا بتواند در دوره پنج سلسله بعدی زنده بماند و دوباره به‌عنوان یک دین مخفی رایج در مرکز و به‌ویژه در جنوب چین ظاهر شود. استفاده از اسطوره بودا‌مانی به‌عنوان آواتار (حلول خداوند در قالب انسانی و تجسم عامل الهی) در قالب لائوتزو، مانوی‌ها را قادر ساخت تا در جنوب یانگ تسه و به‌ویژه در شهر بندری چوان ژو و اطراف آن بسیار گسترش یابند.

فهرستی از آن‌ها دین نور (مانوی) در یادبودی به تاریخ چهارم ماه یازدهم از سال دوم دوره سلطنت مون هو (۲۶ نوامبر، ۱۱۲۰م) ارائه شده که مقامات می‌گویند: در استان ون و سایر مکان‌ها افراد سرکشی هستند که خود را شاگرد دین نور می‌دانند (مینگ چیائو) در حال حاضر این پیروان دین نور ساختمان‌هایی را در نواحی و روستاهای محل سکونت خود راه اندازی کردند که آن‌ها را تالارهای گیاهخواری چای تانگ نامیدند. با این وجود تعداد طرفداران در چند وقت اخیر افزایش یافته است. این فرقه در فوکین سرچشمه گرفت و به استان ون و دو استان چه یعنی (چکیانگ شرقی و جنوبی) گسترش یافت.

شکل ۲: تصویری از معبد کائو آن Cao'an-چینی: 草庵 در حومه شهر کوچک ساحلی جین جیانگ (Jinjiang) که در ساحل شرقی چین و در دامنه تپه ای به نام هوابیائو (Huabiao) در جنوب چین در استان فوجیان (Fujian) قرار دارد که امروزه بخشی از شهر گوان ژو (Quanzhou) است (Lieu, 1992: 256-257).

از آنجا که حکمرانان سلسله سونگ، دین مانی را در معابد لغو نکردند، حکمرانان سلسله یوان (مغول‌ها) دیگر دلیلی نداشتند که به آئین مانی موقعیت قانونی ندهند. زیرا مغول‌ها به‌عنوان حکمرانان سلسله یوان که قومی عقب‌مانده و کوه‌نشین بودند به کلیه دین‌هایی که در نواحی وسیع متمدن بر آن‌ها تسلط یافته بودند، نظر تحقیرآمیز نداشتند. موقعیت این گروه، یعنی گروه فکری و معبدی مانی حتی از مانویان سلسله سونگ بالاتر و مستقل‌تر شد. در سلسله سونگ و یوان معابد مانوی در ساحل

دریابی جنوب شرقی چین بسیار بود و تسائو آن^۱ معبد مانی در دامنه کوه هوابیائو^۲ واقع در نزدیکی گوان ژو^۳ شهرت بیشتر داشت و بقایای آن در دهه ۵۰ قرن بیستم از طرف آقای وون ون لیان^۴ کشف و تشخیص داده شد. این معبد در سلسله یوان ساخته و در سلسله چینگ (۱۹۱۱-۱۶۱۶م) به عنوان یک معبد مانوی با مجسمه‌ای از مانی به عنوان بودای نور تعمیر و مرمت گردیده است. (نک. شکل ۲)، (Lieu, 1992: 256-257). این مجسمه که از یک معبد سابق مانوی در شمال چین به دست آمده بود (نک. شکل ۳) شباهت‌های زیادی به خصوص در طراحی لباس‌های آن با پرتره معروف یک رهبر مانوی که بر روی نقاشی دیواری از چوچو به تصویر کشیده شده است، نشان می‌دهد که در جنگ جهانی دوم ویران شد. مانویانی که در معابد به خودسازی پرداخته و از مردم جدا شده بودند برای حکمرانان افراد نامساعد و یا خطرناکی به حساب نمی‌آمدند. به‌ویژه آن که گروهی از مانویان فکری در سلسله سونگ که از تعقیب و آزار پیروان دین‌های دیگر در سال (۸۴۳م) درس عبرت گرفته بودند قیافه بودایی به خود گرفته و بیشتر آنان قبای دائوئیستی بر تن کردند تا جایی که آئین مانی جزئی از آئین دائوئیسم شد و وارد کتاب دائوئیسم و آئین و اعتقاد آن شد.

این آئین بار دیگر خود را تحت آزار و اذیت دید، زیرا سلسله مینگ در سال ۱۳۶۸م، به قدرت رسید تا جایی که حکومت جو یوان جیان مؤسس سلسله دامینگ (مینگ جیائو) خود را وارث دین روشنایی و فرشته روشنایی نامید (Lieu, 2002: 8). به دلیل ظهور فرشته روشنایی که وعده داده شده بود اعتقاد و ادامه این آئین ممنوع اعلام شد. دین مینگ جیائو همانند دیگر دین‌های غیر قانونی در میان کشاورزان رایج بود. در این دین برای سازگاری با نیازمندی مردم اصول اخلاقی خود درباره نیکی پاکیزگی و دوستی را بر پا کرده و سازمان خود را به سازمان کمک به دیگران بدل ساخته بود؛ در نتیجه بیشتر مورد پسند بسیاری از مردم فقیر قرار گرفت. این دین در دهستان‌های چین به شکل سازمان زیرزمینی در آمده بود. پیروان این دین از وضع اجتماعی زمان خود ناراضی و طرفدار تغییر آن بودند و اعتقاد داشتند که در آینده دنیای بهتری به وجود خواهد آمد. علامت ظهور این دنیای تخیلی تولد و زایش «فرشته روشنایی» بود (سیون، ۱۳۷۲: ۹۹-۱۰۰).

به وجود آمدن مینگ جیائو حاصل تلفیق تفکرات مانوی، بودائی، دائوئی است. این دین سرانجام در دهه‌های اول قرن بیستم از بین رفت. معبد روی تپه هواآپیاو که در قبل ذکر شد توسط عبادت‌کنندگان محلی به عنوان چائو آن (کائو آن)^۵ یعنی یک صومعه کاهگلی نامیده می‌شود و هنوز به عنوان یک معبد

1. Tesao An
2. Huabio
3. Quanzhou
4. wun ven lian
5. Cao An

بودائی استفاده می‌شود که در آن مانی به‌عنوان یک بودا با قدرت‌های ویژه پرستش می‌شود. یونسکو در سال ۱۹۹۱ مکان آشوب مانوی را به‌عنوان یادگاری منحصر به فرد از یک دین منقرض شده جهانی در فهرست میراث جهانی قرار دارد (Lieu, 2002: 9). پس از تأسیس جمهوری خلق چین، دولت برای تعمیر آن بودجه خاصی معین کرد و مورد نگهداری و حفاظت مخصوص استان فوجیان قرار گرفت. در نزدیکی این معبد بر روی سنگ کلماتی حکاکی شده است این کتیبه مؤمنان را به خلوص، روشنایی، قدرت و عقلانیت که چهار ویژگی پدر روشنایی (یکی از خدایان مانوی) است، دعوت می‌کند. کتیبه اصلی در جریان انقلاب فرهنگی چین (۱۹۶۶-۱۹۷۶م) نابود شد، اما بعدها بر روی سنگی دیگر بازسازی شد (نک. شکل ۴)، (Lieu, 1992: 256-257).

شکل ۳: تندیس صورت قرمز مانی (بودای نورانی مانی)، معبد کائو آن (شکری فومشی و میرزایی، ۱۳۹۷: ۱۱۵)

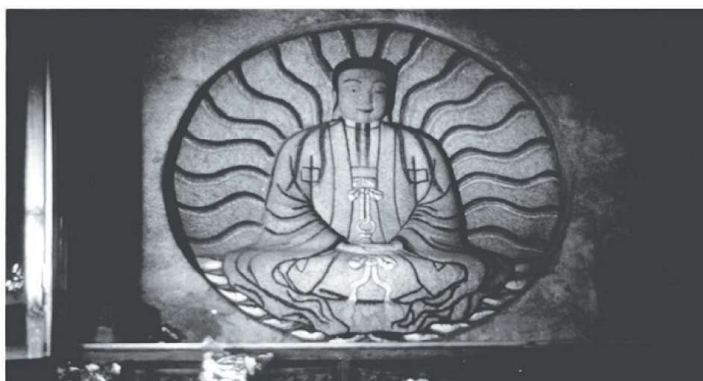
شکل ۴: کتیبه سنگی متعلق به سال ۱۴۴۵م در محوطه معبد مانوی کائوآن است (Lieu, 1992: 256-257)

۵. متون تورفان چین: عصر طلایی مانویت در شمال غربی چین

جاده ابریشم که مهم‌ترین و گسترده‌ترین مسیر تجاری دنیای کهن به حساب می‌آمد مورد توجه مانویان جهت گسترش دینشان قرار گرفت. علاقه مانویان به تجارت و پاسداشت آن موجب ارتباط متقابلی بین ایشان و تجار گردید از این رو تعداد بسیاری از تاجران به‌ویژه سغدیان به پیروان این آئین پیوستند (Lieu, 1991: 11).

بیشترین اقبال به آئین مانوی در سرزمین سغدیانا و پایتخت کهن آن سمرقند مشاهده گردید. اهالی سغد که خود بازرگانانی چیره‌دست بودند در سرتاسر مشرق زمین کلنی‌های تجاری بنا کرده بودند که به‌عنوان پایگاه‌های گسترش برای مانویان عمل می‌نمود. از طریق ایشان است که مانویت که از جانب حکومت ساسانی تحت فشار شدید قرار داشت در میان چینیان، قبایل شرقی و به‌خصوص ترکان اویغوری گسترش یافت. پس از فروپاشی خاقان‌نشین بزرگ اویغور در (۸۴۰م) و به دلیل گسترش دین مانوی در بین مردم چین، در سال (۸۴۴م)، امپراتور اوو زونگ از سلسله تانگ^۱ (۸۴۰-۸۴۶م) با صدور فرمانی، دستور ممنوعیت دین مانوی را در چین داد (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۲۶).

بر طبق منابع چینی، با صدور این فرمان بسیاری از زنان و مردان مانوی کشته شدند و روحانیون مانوی تبعید گشتند (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۲۶). اگر چه این پایان دین مانی در چین نبود و بر طبق یکی از منابع چینی به نام مین-شو^۲ یکی از روحانیون مانی به ناحیه فو تانگ^۳ در جنوب چین فرار کرد و دین مانوی را در استان فوکیان^۴ گسترش داد (Pelliot, 1923: 206-208). این دین در جنوب چین از سده دهم میلادی تا سده هفدهم میلادی (۱۶۰۰م) در جنوب چین دوام یافت (Lieu, 1992: 301).

شکل ۵: تصویری از شمایل مانی در معبد مانوی کائوآن، برخلاف شمایل بودا که همواره چشمان بودا بسته است و به سمت پایین تمایل دارد، شمایل مانی با چشمانی باز و مستقیم به جلو می‌نگرد (Lieu, 1992: 256-257).

1. Tang Wu Zong = (唐武宗) چینی
2. Min-shu
3. Fu-tang
4. Fukien

ولی مانویت همچنان در میان اویغورها که حالا به شمال غربی چین آمده بودند نیز دوام آورد. بر طبق منابع چینی، پیروان و روحانیون دین مانوی از آسیای مرکزی به دربار امپراتوران چین تا اواخر سده دهم میلادی رفت و آمد می‌کردند (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۲۷). پس از کوچ اویغورها به ترکستان یا شین جیانگ چین، اویغورها دو پادشاهی را در شمال شرقی چین به‌وجود آوردند و در این دو پادشاهی که در مجموع از اواخر سده نهم تا اوایل سده یازدهم دوام آوردند، در ابتدا دین مانوی نقش مهمی را ایفا کرد. اما به تدریج از سده دهم میلادی، مانویت تا حمله مغول در سده هفتم ه.ق/سیزدهم م در ترکستان شرقی در حوالی شهر خوچو^۱ و تورفان روبه افول رفت (Lieu, 1985: 201).

در منطقه تورفان، از اواخر قرن نوزدهم میلادی برخی از مسافران متوجه شدند که کاغذ پاره‌هایی گاهی از زیر شن‌ها بیرون می‌آید. این امر توجه سوین هدین^۲ (۱۸۶۵-۱۹۵۲ م) سیاح سوئدی و هیئت‌های کاوش اروپایی و ژاپنی را به تورفان جلب کرد. سپس هیئت‌های روس از سال (۱۸۷۹ تا ۱۹۱۵ م) هیئت کاوش از فنلاند (۱۹۰۶ تا ۱۹۰۸ م) هیئت ژاپن (۱۹۰۴ تا ۱۹۰۸ م) و همین‌طور افرادی از انگلستان، پول پلیو^۳ فرانسه، آمریکا و چین در چند مرحله در آنجا کاوش کرده و یا به مطالعه آثار کشف شده پرداختند (Sundermann, 2004: 12).

شکل ۶: تصویری از پول پلیو (۱۸۷۸-۱۹۴۵ م) چین‌شناس فرانسوی که ویراستار مجله مطالعات چین، معروف به توانگ پائو (T'oung Pao) نیز بود (Honey, 2007: 78).

نتایج هیئت فرانسوی به ریاست پول پلیو در سال‌های (۱۹۰۶ تا ۱۹۰۹ م) اهمیت بسیار داشت (نک. شکل ۶). از آن جمله در غاری در دون-هوانگ^۴ یک جایگاه مخفی کشف کردند و حدود

1. Qocho (Gao-chang)
2. Sven Hedin
3. Paul Pelliot
4. Dun huang

هفت هزار طومارهای خطی سغدی بسیار گرانبها مربوط به دین مانوی و بودایی در آن جا یافتند که اکنون در کتابخانه پاریس است. بر طبق متون مانوی به دست آمده در غار شماره ۱۷ معلوم می‌شود که دین مانوی پیروان بی‌شماری در شهر دون-هوانگ در منطقه مرزی غرب چین داشته است (Sundermann, 2002: 201).

انجمن جغرافیایی سن پترزبورگ نیز از سال (۱۸۹۳ تا ۱۸۹۵ م) در تورفان حفريات علمی کرد و سه سال دکتر کلمنتز فرستاده فرهنگستان علوم روسیه دنباله کار را گرفت و سپس چند تن دیگر از دانشمندان روسی در آنجا کار کردند. مکانی که در آن حفريات انجام شد در شمال تورفان یعنی در جایگاه شهریست که سابقاً به آن کوشان می‌گفتند و مردم محلی به آن خوچو و مردم چین به آن کائو چانگ می‌گفتند (Sundermann, 2004: 22).

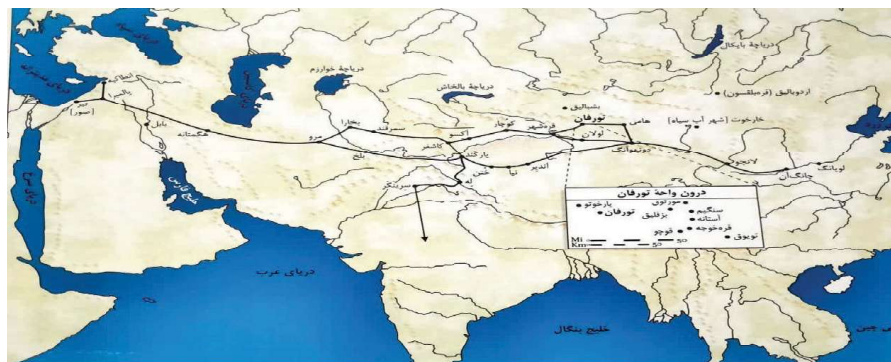
اما مهم‌ترین کاوش‌ها و نتایج توسط آلمان‌ها به خصوص در ارتباط با دین مانویت به دست آمد. دولت آلمان دسته‌ای از دانشمندان خود را چهار مرحله پی در پی به آنجا فرستاد. مرحله اول: در (۱۹۰۲ تا ۱۹۰۳ م) هیئتی به ریاست گرونودل^۱ با اعانه فرهنگستان علوم مونیخ. مرحله دوم: در سال (۱۹۰۴ م) هیئت دیگری به ریاست آلبرت فن لوکوک به سرپرستی فرهنگستان برلین. مرحله سوم: در (۱۹۰۵ م) هیئت سومی به ریاست گرونودل و عضویت فن لوکوک. مرحله چهارم: در سال‌های (۱۹۱۳ تا ۱۹۱۴ م) به سرپرستی فن لوکوک به آنجا رفتند. نتایج مربوط به دین مانوی در چهار مرحله از این کاوش‌ها عبارتند از: در اکتشاف‌های مرحله نخست، کشف حدود پنج‌هزار از نسخه‌های خطی مانوی در خوچو که با امضای ام (M) مشخص شده‌اند (Gulácsi, 2008: 69). در اکتشاف‌های مرحله سوم، کشف تعداد زیادی از نسخه‌های مانوی در مورتاق^۲، این متون مانوی توسط کارل زالمان^۳ دانشمند مشهور روسی و مولر^۴ دانشمند آلمانی به زحمت خوانده شدند. این یافته‌ها، همینطور شامل قطعاتی از انجیل گمشده مانی و بخشی از ادبیات مانوی نوشته شده به فارسی میانه، پارتی، سغدی، ترکی کهن و حتی چینی است. متنی نیز درباره کیهان‌شناسی مانوی یافت شده است که اطلاعات ارزنده‌ای در اختیار محققان قرار می‌دهد. همچنین تصویری از تخت مربوط به جشنِ بما در تورفان پیدا شده است (نک. شکل ۷). جدا از این، نقاشی‌های مانوی در نسخه‌های خطی و نقاشی‌های بر روی دیوار نیز در طی کاوش‌های آلمان‌ها به دست آمدند که نشان از شکوفایی هنر مانوی از اواسط سده هشتم تا اوایل سده یازدهم میلادی دارند (Clark, 2001: 83). به نحوی که این هنر در کنار هنر بودائی در غارهای شین‌جیانگ تلفیقی از هنر

1. A. Grünwedel
2. Murtuq
3. C. Salemann
4. F.W.K. Müller

پارتی، ساسانی و گندهارا بودند که تأثیر هنر چینی را نیز در آن می‌توان مشاهده نمود (Gulácsi, 2008: 70-71). علاوه بر آثار مانوی، در کاوش‌های دانشمندان آلمانی و فرانسوی، آثار هنری دیگری نیز از مانویان در سن پترزبورگ، لندن، کیوتو، تورفان و یکن نگهداری می‌شود (Ibid, 36-38). تمامی آثار به بعد از اواخر سده هشتم میلادی مربوط می‌شوند و اثر هنری از مانویان پیش از آن، به ویژه در سده هفتم میلادی در بین مانویان مناطق شمالی چین یافت نشده است (Ibid).

شکل ۷: جشن بَما (Gulácsi, 2001: 70-71)

شکل ۸: نقشه جاده ابریشم و محوطه‌های باستانی درون واحه تورفان (گولاچی، ۱۴۰۱: ۵)

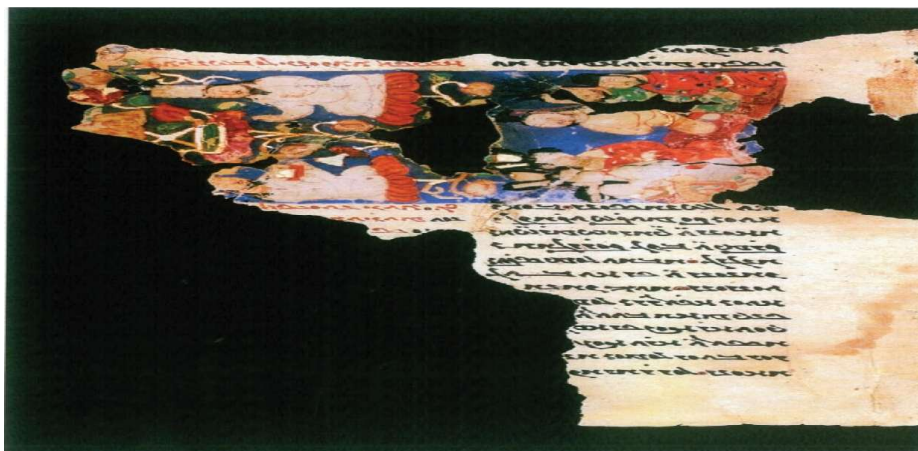
نخستین منابع دست اول شناخته‌شده مانوی برای دانشمندان از تورفان در شرق آسیای مرکزی به‌دست آمده که پرمایه‌ترین منابع از نظر نوشته‌ها و هنر مانوی از آب در آمده است. این دست‌ساخته‌ها تا سده‌ها مدفون در زیر ویرانه‌های ساختمان‌های خشت و گلی یا نهفته در مخازن مهر و موم شده‌ای در دیواره غارها و استوپاها در انتظار به‌سر می‌بردند. پس از بازگشت هر چهار گروه اعزامی پروسی (۱۹۰۴-۱۹۱۲م)، دانشمندان آلمانی بازمانده‌ها را محفوظ و سازماندهی کردند و آن‌گاه دست به کار انتشار یافته‌هایشان شدند. در همان سال (۱۹۰۴م)، ایران‌شناس برجسته فردریش مولر، پی برد که

مانویان در هزاران نسخه تازه کشف‌شده گونه‌ای ویژه از خط سریانی را به کار گرفته بودند. این کشف موجب شد که آلبرت فن لوکوک (ترک‌شناسی که مورخ هنر شد) فعالیت‌های دومین گروه اکتشافی را برای ساختمان‌های قوچو که گمان برده می‌شد بقایای بیشتری از مانویان دارد متمرکز کند. همچنین لوکوک بود که نخستین نمونه‌های هنر مانوی را در (۱۹۱۳م) منتشر کرد که با انتشار تک‌نگاشتی درباره هنر مانوی در سال (۱۹۲۳م) ادامه یافت. سوای ویرایش‌های او از متون ترکی مانوی، لوکوک نخستین کسی بوده که درباره این تکه‌های هنری به گونه‌ای سامانمند گفت‌وگو کرده است، وی را می‌توان بنیان‌گذار پژوهش‌های هنر مانوی دانست.

هم‌اکنون، منابع هنری در اختیار مجموعه موزه‌های دولتی برلین و بنیاد میراث فرهنگی پروسی است و در موزه هنر آسیایی نگهداری می‌شود. متون در تملک فرهنگستان علوم براندنبورگ-برلین^۱ است و در کتابخانه دولتی برلین، بنیاد میراث فرهنگی پروسی جا گرفته است. مجموعه تورفان کتابخانه دولتی برلین منبع بایگانی شده پژوهش‌های متن‌شناسانه است و نشریه‌های زبان‌شناسانه پر شمار این متون، گهگاه دربر گیرنده قطعه‌های با اهمیت هنری است (گولاچی، ۱۴۰۱: ۶). در آثار مکشوفه در تورفان، اگرچه نسخه‌های مُدَّهَب بی‌گمان شمار کمتری داشت، تهیه کتاب‌هایی با تزئینات پرشمار در سراسر جهان مانوی، بر اساس اسناد بازمانده، کاربرد فراوانی داشته است. از این رو، جای شگفت نیست که حجم عمده‌ای از آثار هنر مانوی تورفان از نسخه‌های شکوهمندی به‌دست آمده است. شماری از این نسخه‌ها تنها در برگیرنده نقوشی تزئینی با آرایه‌های گیاهی پرشاخ و برگ (طرح ختایی) است که از عنوان سر برآورده بیشتر خوشنویسانه و متن در سراسر حاشیه بیرونی و گهگاه در حاشیه پایین فراگرفته است (نک. شکل ۹ و ۱۰).

شکل ۹: صفحه آرایه نسخه‌های مذهب (گولاچی، ۱۴۰۱: ۱۷۷)

شکل ۱۰: صفحه مُذهب با تصاویر انسانی و گیاهی (گولاچی، ۱۴۰۱: ۶۳)

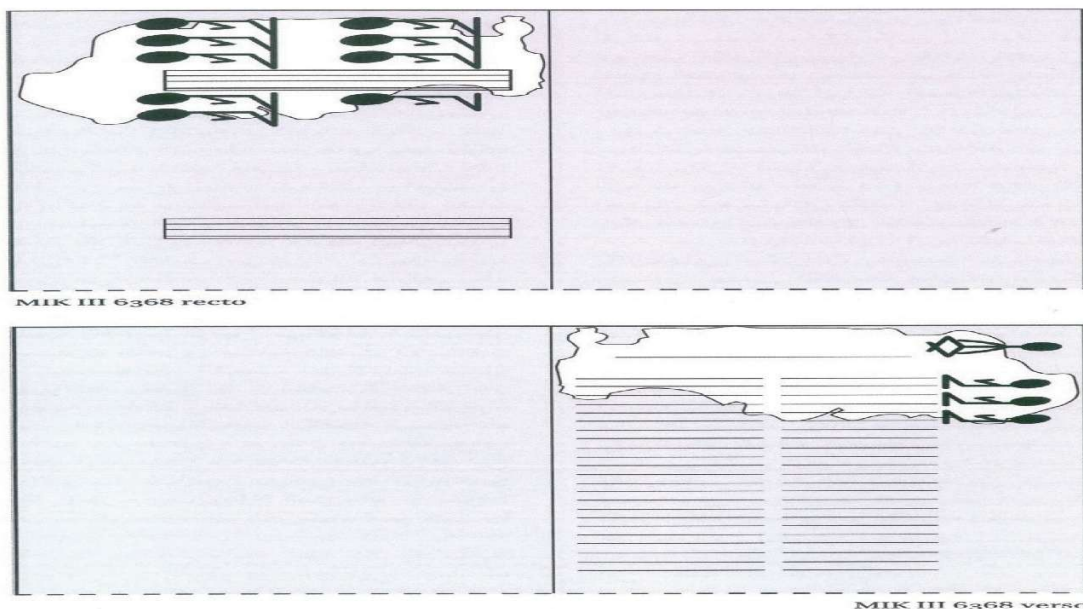
مانی از همان آغاز در نظر داشت که هنر نگارگری را در قالب کتاب جا دهد. خود او کتابی را پدید آورد که تنها بازنمود تصویری آموزه‌هایش بود. این به اصطلاح کتاب‌نگاره^۱ تنها در برگیرنده نگاره‌ها بود و نوشته‌ای نداشته است. همه آثار نگارگری وابسته به کتاب از تورفان، برگرفته از نسخه‌های مُذهب‌اند. در بازمانده‌های این کتاب‌های مُذهب نفیس نگاره‌های پیکردار همسو با جهت نوشته نیست. در اینجا نوشته راستای عمودی صفحات مستطیل شکل را، درست همانند کتاب‌های جدید، پر کرده؛ در حالی که نگاره در همان صفحه، در جهت افقی آمده است (شکل ۱۱ و ۱۲).

طومار نگاره مانوی (81TB) که در موزه تورفان نگهداری می‌شود در سال (۱۹۸۱م) پیدا شد. در آن زمان که کارمندان موزه باستان‌شناسی تورفان در شین‌چیانگ در حال حفاری در استوپاهای^۲ بزقلیق^۳ بودند، در یکی از آن‌ها طوماری مانوی را یافتند که در وضعیتی مناسب به جا مانده بود. طول این طومار کم و بیش ۲۶۰ س.م و عرض آن ۲۶ س.م است که به شش بخش کم و بیش مساوی به هم چسبیده تقسیم شده است، طومار ۱۳۵ سطر دارد که متن آن به زبان و خط سغدی با قلم درشت جلی با مرکب سیاه کتابت شده است. این طومار کاغذی نامه‌ای میان دین‌پرستان بلند پایه مانوی است که تاریخ کتابت آن به (۱۰۰۸م) باز می‌گردد، این نام را یکی از اسپسگان (خادمان کلیسا، سرپرستان عبادت) به نام شهر یار زاده به آموزگار خود آریامان پوهر به مناسبت نوروز و دعای خیری را به آموزگار و خاقان اویغور پیشکش کرده و استاد را گرامی داشته است (آموزگار، سالار درخشان و فرهمند) در سطر ۱۲۳ به یکی از بلندپایگان اویغور اشاره شد است (گولاچی، ۱۴۰۱: ۲۹۳-۲۹۴)، (نک. شکل ۱۲).

1. ardahang

۲. بنای تپه‌مانند

۳. ناحیه‌ای اویغورنشین در ترکستان چین

شکل ۱۱: سمت‌وسوی ترکیب‌های بیکردار در نسخه‌های مذهب مانوی (گولاچی، ۱۴۰۱: ۸)

© TURFAN ANTIQUARIAN BUREAU, Turfan, China. S1 TB 65:01.

شکل ۱۲: طومار نگاره مانوی بیکردار (گولاچی، ۱۴۰۱: ۲۹۳)

نوشته در هر سوی برگ، درست همانند کتاب‌های جدید به زبان عربی و عبری، از راست به چپ نوشته می‌شود. افزون بر این، از آنجا که سوگیری نگاره یک‌طرفه و سر بیکره‌ها همواره نزدیک به حاشیه بیرونی دو صفحه است. پیوند میان متن و نگاره در هر دو طرف برگ متفاوت است. راستای نگاره‌ها، نسبت به متن همواره مشخص می‌کند که روی برگ^۱ و پشت برگ^۲ کدام است.

1. (recto)
2. (verso)

۶. رد پای مانویت چینی در نویافته‌های هنر مانوی (فوجیان) در جنوب شرقی چین

مانویت پس از فروپاشی شهر یاری اویغوری، دگر بار دینی خارجی خوانده شد و دولت چین جماعت مانوی را تحت تعقیب قرار داد. از این رو برای اینکه این جماعت بتوانند به بقای خویش ادامه دهند، به جنوب چین کوچیدند. مانویت در اینجا پیروانی یافت، با اندیشه‌های بومی در آمیخت و بر چهره خود رنگ بومی‌شدگی زد تا آموزه‌های بنیانگذارش پا بر جا بماند.

اما این هم‌آمیزی ظاهرش را چنان بودائی‌مآبانه و دائویی‌زده کرد که حتی می‌پنداشتند گونه‌ای کیش محلی است. در حقیقت، مانویت در جنوب چین سراسر متفاوت با آن کیشی است که میراث آن از شین‌چیانگ، از واحه تورفان به دست آمده است. آثار مانوی از جنوب چین، (فوجیان) در کنار دست نوشته‌ها، بیش از دو دهه نیست که کشف شده است. به جز سه معبد که یکی کم و بیش در میانه سده بیست (چائو آن)، و دو تای دیگر کم و بیش اواخر آن شناخته شده (معبد مانی)^۱ و (نور پنهان)^۲، بازمانده‌هایی از یک آرامگاه (آرامگاه لین دنگ)^۳ و پنج معبد (جینگ جو)^۴ و (اژدها سر)^۵، (بانوی برگزیده)^۶، (راه پرواز)^۷ و (سه بودا)^۸ یک دیوارنگاره، شماری نقش برجسته و اشیاء مختلف، و نیز تعدادی تندیس بر جا مانده است. افزون بر این، یازده ابریشم‌نگاره (ده عدد در ژاپن و یکی در آمریکا) کشف شده است.

شکل ۱۳: نقش برجسته مانی در چائوآن شهر جین جیانگ، در شهرستان چوئن جو استان فوجیان (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۵)

1. Moni gong
2. Ch ien-kuang-yuan
3. Lin deng
4. Jingzhu gong
5. Longshou si
6. Gupo gong
7. Feihu ta
8. San fota

۷. ابریشم‌نگاره‌ها (مانی و کیهان‌شناسی مانوی)

نگاره‌های جدید، با رنگدانه و طلا روی ابریشم، نقاشی‌هایی که ده تای آن در ژاپن نگهداری می‌شود و یازدهمین آن در آمریکا قرار دارد. این آثار بین سده یازده تا پانزده میلادی خلق شده‌اند:

۱- «پیکره عیسی بودا»^۱ یا «سپنتا نگاره عیسی»^۲ در معبد «سئوجی»^۳ قرار دارد و عیسی را بوداوار نشسته بر اورنگ نیلوفری نشان می‌دهد (نک. شکل ۱۴).

۲- «نگاره سه گذرگاه»^۴ که در موزه یاماتو بونکاگان قرار دارد و در برگیرنده سه مکان باز زایی ست با صحنه دادستان و گناهکارانی در حال مجازات (نک. شکل ۱۴).

۳-۴-۵- «نگاره کیهان‌شناسی» یا «طومارنگاره کیهانی چینی مانوی» با دو تکه شیخیناه^۵ در مجموعه‌ای خصوصی نگهداری می‌شود. گمان بر این است که این پرده بازنمایی چینی همان کتاب‌نگاره مانی (ارژنگ) است (نک. شکل ۱۴).

۶-۷-۸- «سپنتا نگاشت نگاره ۱، ۲ و ۳»^۶ یا «نگاره پیغامبری» پرده‌های ۱ و ۲ در مجموعه‌ای خصوصی قرار دارد. پرده ۱ صحنه‌هایی از سفر دریایی یک قدیس و پیروانش را با کشتی نشان می‌دهد که پس از رسیدن به خشکی در حال تبلیغ دین‌اند. شاید بر اساس متن قبیطی سینکسیس^۷، این پرده سفر دریایی مانی به هند را نشان می‌دهد. درونمایه پرده ۲ نیز صحنه‌ای تبلیغی را به تصویر کشیده است (نک. شکل ۱۴).

در اینجا قدیسی بر اورنگ نیلوفری نشسته و جماعتی دوره‌اش کرده‌اند. پرده ۳ که در مجموعه‌ای خصوصی نگهداری می‌شود همانند دو نگاره پیشین صحنه‌های تبلیغ دین را نشان می‌دهد. این نگاره به سه بخش تقسیم می‌شود. بخش زبرین سمت راست، قدیسی را نشان می‌دهد که بر اورنگ نیلوفری نشسته و بانوی نژاده نوکیشی جلوی او زانو زده است. گمان می‌رود این قدیس خود مانی باشد، ظاهر او همانند نگاره‌های جدید دیگر شامل ردای سفید با لبه سرخ و هاله نور است. سمت چپ همین بخش چهار صحنه را نشان می‌دهد که معنای ضمنی دقیق آن هنوز مشخص نیست. بخش میانه همان بانوی نژاده را در امارتی نشان می‌دهد که گمان می‌شود، دوشیزه روشنی جلوی او ایستاده است. بخش زیرین، دوباره مانی را به تصویر کشیده است، با افرادی که به‌نظر می‌رسد از اقوامی متفاوتند و کارهای

1. CH. Yishu fo zhen

2. Jap. Kirisuto seizo

3. Suji

4. Ch.Sandaotu-Jap.Sandozu

5. Hebr. Tankai zu shexinah

6. Seijaden

7. Synaxeis

پرهیزگاران می‌کنند، در این میان هندوها را نیز می‌توان شناسایی کرد.

۹- «نگاره کوکا، مانی»، که محل نگهداری آن مشخص نیست و تنها تصویری سیاه و سفید از آن بر جا مانده است. در نشریه کوکا در سال ۱۹۳۷ به‌عنوان نگاره‌ای از بودا منتشر شده بود، این پرده مانی را نشان می‌دهد که بوداوار بر اورنگ نیلوفری نشسته است (نک. شکل ۱۴).

۱۰- «زاد نگاره مانی»^۲ در موزه کیوشو^۳ قرار دارد و صحنه زایش مانی را نشان می‌دهد (نک. شکل ۱۴).

۱۱- واپسین پرده، «نگاره والدین مانی» است که در موزه هنر آسیایی سان‌فرانسیسکو در آمریکا قرار دارد، این پرده والدین مانی را نشان می‌دهد که در ایوان عمارتی مجلل نشسته‌اند (نک. شکل ۱۴). اظهار نظر دقیق درباره همه جزئیات نگاره‌های جدید هنوز زود است. شماری از عناصر شناسایی شده است، اما برخی شاید فقط در حد فرضیه باشد. این نگاره‌ها آکنده از جزئیات است و متفاوت. نگاره‌های تورفان، به یاری برخی از متون ترجمه‌شده جدید از فوجیان و سایر متون دست اول مانوی و غیر مانوی و برابرسنجی با شماری نشانه‌های ویژه در نگاره‌های تورفان می‌توان برخی از عناصر تصویری را شناسایی کرد. برای نمونه ایزدان ایزدستان مانوی به‌تصویر کشیده شده‌اند. اما اینکه هر کدام به‌راستی ویژگی‌های ایزدان و خویش‌کاری‌شان را بازنمایی کرده باشد یا نه، هنوز مشخص نیست. در این مورد پژوهش‌های کمی انجام شده است. برخی از فرشتگان هم به‌تصویر در آمده‌اند. برای نمونه، چهار فرشته همباز میخائیل، گبرائیل، روفائیل و سرائیل، روی درخت زندگی نشسته‌اند (نک. شکل ۱۵). به نظر می‌رسد که فرستادگان بزرگ پیش از مانی زردشت، بودا و عیسی به همراه او به‌تصویر کشیده شده‌اند (نک. شکل ۱۶). همچنین، صحنه‌هایی همانند آثار تورفان در آثار جدید وجود دارد، برای نمونه صحنه دادستان و سه گذرگاه به‌تصویر کشیده شده است (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۶)، (نک. شکل ۱۷).

1. Koka
2. Mani no kotan zu
3. Kyushu

«نگاره کیهان ساسانی»
Jap. Utsuro zu 宇土留圖, Ch. Yushu tu 宇土留圖
یا «طومارنگاره کیهانی چینی مانوی»
Tenkai zu 天界圖
یا «دو تکه شخشاخ مانوی»
مجموعه خصوصی © (ca. ۱۵۸ x ۶۰ cm)

«نگاره کوا مانی»
Kokka 国華
مکان نامشخص (۱۱۳.۹ x ۵۷.۳ cm)

«نگاره عیسی یوجا»
Ch. Yishu fo zhenji 異教佛圖
یا «سیتانگاره عیسی»
Jap. Kirisuto seiso 十字架像
مید ستوجی © (۱۹۳.۸ x ۶۹.۷ cm)

«نگاره کوا مانی»
Ch. Shōkoku 三國圖, Jap. Sankoku 三國圖
موزه یاماتو یونگان © (۱۴۲.۰ x ۵۵.۰ cm)

«نگاره والدین مانی»
موزه هنر آسیایی - سانفرانسیسکو © (۵۷.۱ x ۳۹.۷ cm)

«نگاره مانی»
Musée des Beaux-Arts de Lyon 里昂美术馆
موزه کوشو © (۵۷.۰ x ۳۵.۶ cm)

«سیتانگاره نگاره ۲»
Sejaden zu 聖者天國圖
یا «نگاره پناهنده»
مجموعه خصوصی © (۵۷.۴ x ۳۸.۹ cm)

«سیتانگاره نگاره ۳»
Sejaden zu 聖者天國圖
یا «نگاره پناهنده»
مجموعه خصوصی © (۱۱۳.۱ x ۵۶.۵ cm)

«سیتانگاره نگاره ۶»
Sejaden zu 聖者天國圖
یا «نگاره پناهنده»
مجموعه خصوصی © (۱۱۹.۹ x ۵۷.۵ cm)

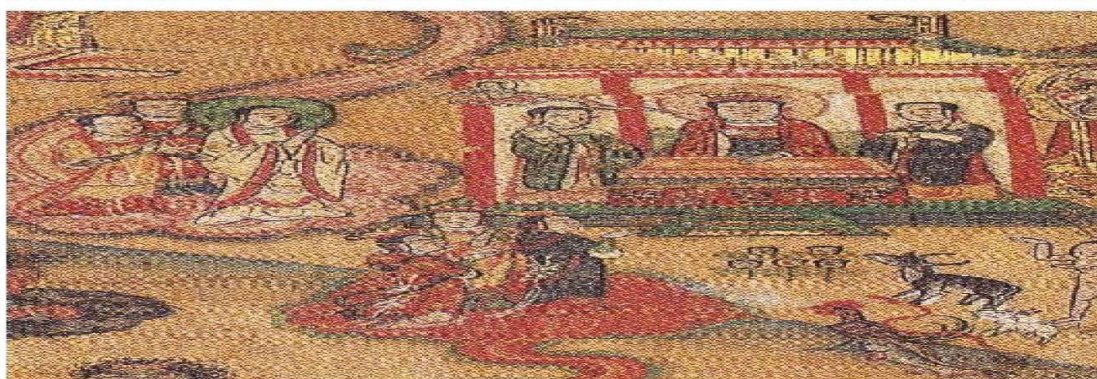
شکل ۱۴: ابریشم نگاره‌های نویافته مانوی (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۶)

شکل ۱۵: میخائیل، گبرائیل، روفائیل و سرائیل روی درخت زندگی در مرکز زمین (کوه سومرو) زانو زده‌اند و ۳۲ شهر گرد آن‌هاست (در CP)، (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۷)

شکل ۱۶: زرتشت برسم به دست پهلوی بودا، با کپه موی (در CP) دو نفر دیگر مانی و عیسی است (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۷).

شکل ۱۷: ابریشم‌نگاره، تصویر دادستان و سه گذرگاه در آثار تورفان شبیه ابریشم‌نگاره‌های فوجیان (میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۸).

۸. نتیجه‌گیری

آنچه مسلم است با توجه به آثار به‌دست آمده، گسترش مانویت در شرق بیشتر و مداوم‌تر از غرب بوده است و به گفته ابن‌ندیم مانویت بعد شمنی، اولین دینی بود که به فرارودان وارد شد. با توجه به بررسی آثار بیان‌شده روحانیان سغدی تبار مانوی باعث گسترش این آئین از طریق جاده ابریشم در تمام نواحی آسیای مرکزی و مناطق اویغورنشین قوچو در ناحیه ترکستان شدند. دین مانوی بعد از گسترش در میان اویغورها و پذیرفته‌شدن توسط پادشاه اویغور به سوی چین گسترش یافت.

این آئین توسط روحانیان سغدی تبار ایرانی به نواحی اویغورنشین وارد شد و گسترش یافت؛ با پذیرفتن این دین توسط پادشاه اویغور به مدت ۷۰ سال دین رسمی این منطقه بود. این آئین رفته‌رفته به چین گسترش یافت و با از بین رفتن حکومت اویغور توسط قرقیزها به اوج خود رسید. در آن زمان بود که مانویان زیادی از جمله یک روحانی مانوی به نام فو دو دان به سمت جنوب شرقی چین کوچ کردند و از این به بعد می‌توان مانویت را در نواحی جنوب‌شرقی چین در پوسته ادیان بومی آن منطقه (بودائی و دائوئی) دید. روحانیان مانوی در قالب راهبان بودایی دائویی به ادامه راه مانویت در این منطقه کمک کردند تا جایی که معابد مانوی در ناحیه جنوب‌شرقی چین قالبی بودائی با مضامینی مانوی داشت و گونه چینی‌شده از آئین مانوی به وجود آمد. بر این اساس می‌توان دید که در جلد ۳۹ کتاب گزارشات کامل درباره بودا و بنیانگذاران کیش بودایی^۱ که توسط ژی پن^۲ در دوره سونگ حدود سال (۱۲۶۹م) نوشته شده است به فو دو دان اشاره شده است. کتاب سوترای دو عنصر که توسط فو دو دان نوشته شده است بعدها تبدیل به معروف‌ترین و رایج‌ترین کتاب مانوی، میان مانویان چین گشت و به‌نظر می‌رسد که مهر اورمزد یا فو دو دان به تألیف و ترجمه برخی از آثار مانوی به چینی نیز دست زده باشد و این نکته ای است که با بررسی کلمات متون مانوی مکشوفه در تورفان به‌نظر می‌رسد.

دین مانوی در حکومت‌های بعد از تانگ (سونگ، یوان و مینگ) به‌طور آشکار و پنهان به فعالیت خود ادامه داد، تا جایی که حکومت جو یوان جیان مؤسس سلسله دامینگ (مینگ جیائو) خود را وارث دین روشنایی و فرشته‌روشنایی نامید. به وجود آمدن مینگ جیائو حاصل تلفیق تفکرات مانوی، بودائی و دائویی است. کیش مانوی بعد گذراندن دوره‌های تاریخی و انتشار رسمی آن در چین در سلسله تانگ و سازگاری طولانی آن با دین‌های بودا، دائوئیسم و تغییر سیمای خود در سلسله‌های سونگ، یوان و مینگ بعد از یک هزار سال به تدریج از یادداشت‌های تاریخی رسمی یا غیر رسمی چین محو و گم شده است.

حامی مالی

ندارد

سه‌م نویسنده‌گان در پژوهش

سه‌م نویسنده‌گان برابر است.

تضاد منافع

ندارد

1. (Fozu) tongji (佛祖通纪)
2. Zhi Pan، چینی: 志磐

منابع

- پاشازانوس، حمیدرضا. (۱۳۹۹). «بررسی نقش ایرانیان در ترویج دین‌های آسیایی در چین»، الهیات تطبیقی علمی، شماره ۲۳، ص ۹۹-۷۵.
- سیون، ون‌یه. (۱۳۷۲). *دین مانی در آسیای مرکزی و چین*، از بخش فارسی رادیو پکن جمهوری خلق چین، چیستا، شماره ۹۹-۱۰۰، ص ۹۶۷-۹۵۵.
- شکری فومشی، محمد و میرزایی، سونیا. (۱۳۹۷). عناصر دینی در کیهان‌نگاره نویافته چینی مانوی رویکردی تصویر-متن‌شناسانه به طومارنگاره‌های تعلیمی از مانویان چین در قرن ۱۴/۱۳ میلادی. پژوهش‌های ادیبانی، (۱۱)۶، ۱۰۵-۱۳۴.
- شکری فومشی، محمد و میرزایی، سونیا. (۱۳۹۶). «یافته‌های نواز کیش مانوی در فوجیان»، هفت آسمان، شماره ۷۲، ص ۹۷-۱۱۶.
- گولاچی، سوزانا. (۱۴۰۱). «هنر مانوی در مجموعه برلین»، ترجمه سونیا میرزایی، تهران: فرهنگستان هنر.
- میرزایی، سونیا. (۱۴۰۱). «گاهی به یافته‌های قدیم و جدید و اهمیت نگرش گوناگون در مطالعه مانوی»، گلستان هنر، س هفتم، ش ۴، ص ۱۷-۳۷.
- Clark, L. V. (2001). The conversion of Būgū Khan. In *Studia Manichaica: IV*, pp. 14-18. Empire. Cambridge: Cambridge University Press.
- Encyclopaedia Iranica. (2018). Multiple authors, Manicheism in China.
- Encyclopaedia Iranica. (2018). Multiple authors, Manicheism.
- Gardner I. & Lieu S.N.C. (1991). *Manichaean texts from The Roman Empire*, Cambridge University Press.
- Klim K.H.J. (2008). *Manichaean art and calligraphy*. Leiden: Brill.
- Lieu, S. N. C. (1985). *Manichaeism in the later Roman Empire and medieval China, A historical survey*, Manchester: Manchester University Press.
- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the later Roman Empire and medieval China*, 2nd ed., Tübingen.
- Lieu, S. N. C. (2002). *Manichaeism in China*. Encyclopædia Iranica, Online Edition. Available at: www.iranicaonline.org.
- Lieu, S. N. C. (2011). *Manichaeism in Chinese Turkestan and China*. Encyclopædia Iranica, Online Edition. Available at: www.iranicaonline.org.
- Lieu, S. N.C. (1991). Chinese Turkestan vii. *Manicheism in Chinese Turkestan and China*, in: Encyclopædia Iranica, Online Edition, available at: www.iranicaonline.org.
- Pelliot, P. (1913). *Encore à propos du nom de 'Chine',* T'oung Pao.
- Sundermann, W. (2009). *Manichaeism*. Encyclopædia Iranica, General Entry.
- Zhang, X. (1977). *The collection of historical materials on communications between China and the West [Zhong Xi Jiao Tong Shi Liao Hui Bian]*.

References

- Clark, L. V. (2001). The conversion of Būgū Khan. In *Studia Manichaica: IV*, pp. 14-18. Empire. Cambridge: Cambridge University Press.
- Encyclopaedia Iranica. (2018). Multiple authors, Manicheism in China.
- Encyclopaedia Iranica. (2018). Multiple authors, Manicheism.
- Gardner I. & Lieu S.N.C. (1991). *Manichaean texts from The Roman Empire*, Cambridge University Press.
- Gulachi, S. (2022). "Manichean Art in the Berlin Collection", translated into Persian by Sonia Mirzaei, Tehran: Academy of Art. [in Persian]
- Klim K.H.J. (2008). *Manichaean art and calligraphy*. Leiden: Brill.
- Lieu, S. N. C. (1985). *Manichaeism in the later Roman Empire and medieval China, A historical survey*, Manchester: Manchester University Press.
- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the later Roman Empire and medieval China*, 2nd. ed., Tübingen.
- Lieu, S. N. C. (2002). *Manichaeism in China*. Encyclopædia Iranica, Online Edition. Available at: www.iranicaonline.org.
- Lieu, S. N. C. (2011). *Manichaeism in Chinese Turkestan and China*. Encyclopædia Iranica, Online Edition. Available at: www.iranicaonline.org.
- Lieu, S. N.C. (1991). Chinese Turkestan vii. *Manicheism in Chinese Turkestan and China*, in: Encyclopædia Iranica, Online Edition, available at: www.iranicaonline.org.
- Mirzaie, S. (2023). *Manichaean Art: A Glance at the Old & New Findings and the Importance of Different Attitudes in the Study of Manichaean Art*. *Golestan-e Honar*. 7(4), 17-37. [in Persian]
- Pashazanous, Hamidreza (2019). The study and analysis of the role of ancient iranians in the expansion of asian religions in China. *Comparative Theology*, 11(23), 75-99. [in Persian]
- Pelliot, P. (1913). *Encore à propos du nom de 'Chine', T'oung Pao*.
- Shokri Foumeshi, M. & Mirzaei, S. (2017). *New Findings from the Manichaean Cult in Fujian*. *Haft Aseman*, No. 72(1), 97-116. [in Persian]
- Shokri Foumeshi, M. & Mirzaei, S. (2018). *Religious elements in the newly found Manichaean Chinese cosmology painting: An iconographical-textological approach to a didactic hanging-scroll of the Chinese Manichaeans in 13th/14th Centuries*. *Religious Research*, 6(11), 105-134. [in Persian]
- Siwen, W.Y. (1993). *The Manichaean Religion in Central Asia and China*. *Chista*, 99(1), pp. 955-967. [in Persian]
- Sundermann, W. (2009). *Manichaeism*. Encyclopædia Iranica, General Entry.
- Zhang, X. (1977). *The collection of historical materials on communications between China and the West [Zhong Xi Jiao Tong Shi Liao Hui Bian]*.